

प्रकरण - पहिले

प्रस्तावना

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने संघराज्य व्यवस्थेचा स्विकार केला . परंतु भारतामध्ये कोणत्या आधारावर घटकराज्याची निर्मिती करावी हा प्रश्न होता . स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भाषेच्या आधारावर राज्याची निर्मिती करावी ही मागणी होती आणि स्वातंत्र्यानंतर ती अधिकच तीव्र होत गेली . मुख्यत्वेकरून तेलगू भाषिकांची आंदोलने झाली . या आंदोलनाच्या परिणामी आंध्रप्रदेश हे पहिले भाषिक राज्य निर्माण झाले . त्यामुळे इतर भाषिक समूहांनी स्वायत्ततेची मागणी करण्यास सुरुवात केली त्याचा विचार करून भाषेच्या आधारावर घटकराज्याची निर्मिती करणारा राज्यपुनर्रचना कायदा १९५६ साली अमलात आला . भाषेच्या आधारावर घटकराज्याची निर्मिती झाल्यामुळे भाषाधारित आंदोलने कमी होतील असे अपेक्षित होते . परंतु राष्ट्रभाषा केवळ असावी या गोष्टीवर वादंग माजले .

भारतातील भाषिक वैविध्य लक्षात घेऊन भारतीय घटनाकारांनी विविध १४ भाषांची निवड केली आणि त्यांचा भारतीय घटनात्मक भाषा म्हणून राज्यघटनेच्या आठव्या अनुसूचित समावेश केला . नंतर २१ वी घटनादुरुस्ती करून आठव्या अनुसूचित सिंधी भाषेचा समावेश करण्यात आला . त्यानंतर ७१ व ९२ व्या घटनादुरुस्तीनुसार नेपाळी, मणिपुरी, कोकणी, बोंडो, डोगरी, मैथिली आणि संथाली या नव्या भाषांचा समावेश आठव्या अनुसूचित करण्यात आला . सध्या २२ भाषांना घटनात्मक भाषा म्हणून मान्यता आहे . संविधानकर्त्यांनी दुसरा मुद्दा असा नमूद केला की, इंग्रजी भाषेतील कामकाज १५ वर्षांपर्यंत चालू राहील . परंतु हिंदीच्या पुरस्कर्त्यांनी तत्पूर्वी हिंदीचा आग्रह धरण्यास प्रारंभ केला . १९६५ ते ६७ च्या दरम्यान पुन्हा भाषेचा वाद निर्माण झाला त्यावेळी तीन भाषा म्हणजे १) प्रमुख राष्ट्रभाषा २) मातृभाषा ३) इंग्रजी भाषा असे तीन भाषेचे सुत्र स्विकारण्यात आले . भाषेच्या आधारावर घटकराज्याची निर्मिती झाली असली तरी भाषिक प्रश्नामुळे भारतीय राजकारणामध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेला दिवसेंदिवस आव्हान मिळत आहे .

एकाच भाषिक राज्यामध्ये आर्थिक मागासलेपणाच्या आधारावर नवीन राज्यांची मागणी पुढे येत आहे . तर काही ठिकाणी भाषिक अस्मितेमुळे भाषिक समुहांमधील तणाव वाढत आहे . महाराष्ट्रात या दोन्ही प्रकारच्या समस्या गेल्या काही काळात निर्माण झाल्या आहेत . म्हणून आजच्या संदर्भात डॉ . वावासाहेब

आवेडकरांचे भाषावार प्रांतरचनेविषयीचे विचार अभ्यासणे गरजेचे वाटते . त्यांचे विचार या प्रश्नासंबंधी मार्ग दर्शक ठरतील असेच आहेत .

भाषा व राज्य यांच्यातील संबंध

‘भाषा’ हा मानवी जीवनाच्या प्रगतीतील एक महत्वाचा घटक आहे . त्याच्या सहाय्याने मानवाने जगाच्या व्यवहारात बदल घडवून आणला आहे . विचार, हेतू, ज्ञान आणि अनुभव साठवून ठेवणे व ते इतरांना देणे हे भाषेचे वैशिष्ट्य आहे . भाषेचे महत्त्व विषद करताना श्री . रा . सि . सराफ यांनी असे म्हटले आहे की, “भाषा हे ती भाषा समाजात वापरली जाते त्या समाजातील सदस्यांचे परस्पर व्यवहाराचे साधन आहे . समान भाषेमुळे समाजाचे व्यवहार सुलभ होतात . समाजातील घटक एकमेकांशी संबंध ठेवू शकतात आणि विचाराची देवाणघेवाण होऊ शकते . शासनाची भाषा आणि समाजाची भाषा एक असल्यास जनतेला शासनावद्दल आपुलकी वाटते . शासनाचा कारभार जनतेच्या सर्व घटकांना समजणे शक्य होते आणि शासनात जनतेचे प्रतिनिधी आल्यानंतर त्यांना प्रशासन करताना भाषेचे अडसर रहात नाही . एकमेकांशी संबंध ठेवणे ही जी समाजाची एक महत्वाची गरज आहे, ती समान भाषेमुळे शक्य होते . ”^१

भाषा आणि राज्य यांच्यातील संबंधाचा विचार करताना राज्यामध्ये भाषेला कोणते स्थान आहे . हे पाहणे आवश्यक असून राज्यातील लोकांमध्ये जी राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होण्यासाठी अनेक गोष्टी कारणीभूत असतात . त्यापैकी भाषा ही एक अतिशय महत्वाचा घटक आहे . त्याच बरोबर व्यक्तीमत्वाच्या विकासासाठी भाषेची गरज असते . हे खरे असले तरी एक भाषा बोलणा-या अनेक व्यक्तीमध्ये एकता निर्माण करण्याचे सामर्थ्य भाषेमध्ये आहे . भाषा ही संस्कृतीची वाहक असल्यामुळे भाषेद्वारे विचारांचे, जाणीवांचे ऐक्य निर्माण होते . त्यामुळे जगातील बहुसंख्य राष्ट्रे भाषेच्या तत्वावर उभारली आहेत . परंतू अनेक राष्ट्रांमध्ये अनेक भाषा बोलल्या जातात . अशा राष्ट्रांतील एक तर भाषीक विभागांना स्वातंत्र्य द्यावे लागते . किंवा संघराज्य स्वरूपाची घटना स्विकारावी लागते . त्यामुळे राज्याच्या निर्मितीमध्ये भाषेला एक प्रधान घटक म्हणून फार महत्त्व आहे .

प्रा . राम जोशी यांच्या मते, “भाषा आणि राज्य यांच्या परस्पर संबंधाचा विचार संघराज्याच्या पार्श्वभूमीवरच अधिक प्रस्तुत आहे” ते पुढे म्हणतात “संघराज्य अर्थपूर्ण व्हावयाचे असेल तर त्याची घटकराज्ये एकात्म भावनेने बांधलेली असली पाहिजेत . घटकप्रदेशाविषयीची आवश्यक निष्ठा भाषेवाचून

प्राप्त होत नाही आणि म्हणून घटक राज्याची निर्मिती भाषेच्या तत्वावर झाली पाहिजे. बहुभाषिक देशामध्ये घटक राज्यांना एकात्मता प्राप्त करून देण्याचा भाषा हाच प्रभावी मार्ग आहे.”^{२२} म्हणून राज्यकारभार हे जनतेला समजेल अशा भाषेतूनच चालले पाहिजे. जर जनतेला शासनाची ध्येय धोरणेच समजत नसतील तर जनता शासनाला सहकार्य करत नाही. त्यामुळे तेथे लोकशाही यशस्वी होणे अशक्य असते. म्हणून लोकशाहीच्या विकासासाठी भाषिक आधारावर राज्याची निर्मिती होणे आवश्यक आहे.

परंतु संघराज्यातील राज्याच्या निर्मितीमध्ये भाषा हा अनेक घटकांपैकी केवळ एक घटक आहे. नवीन राज्याच्या निर्मितीचे निकष सांगताना ध.रा.गाडगीळ असे म्हणतात की, “प्रादेशिक एकता व लोकसंख्येचा एकजिनसीपणा असलेल्या विभागाचे दोन अगर अधिक प्रांत वनविताना राजकीय एकात्मतेशिवाय त्या भागाच्या ऐतिहासिक परंपरा, भौगोलिक रचना आणि आर्थिक परिस्थिती इत्यादी वावींचा विचार महत्त्वाचा ठरेल.”^{२३} अशारीतीने केवळ भाषेच्या आधारावर राज्याची निर्मिती न करता तेथील भौगोलिक, आर्थिक, कृषी इत्यादी गोष्टी ही महत्त्वाच्या असतात. त्यामुळे भाषा हे राज्य निर्मितीची प्रमुख घटक नसून ते अनेक घटकांपैकी एक आहे हे स्पष्ट होते.

भाषेच्या आधारावर घटक राज्यांची निर्मिती झाली तर एकात्मता येईलच असे नाही. यावद्दल प्रा. राम जोशी म्हणतात, “घटक राज्यामध्ये भाषिक अल्पसंख्यांक व इतर प्रकारचे अल्पसंख्यांक गट असतात त्यांचे भावनात्मक एकीकरण केले नाही तर एक भाषिक घटकराज्यामध्येही असंतोष जिवंत राहिल.”^{२४} राज्य निर्मितीसाठी भाषा आवश्यक नसून भावनात्मक एकात्मता आवश्यक असते असे दिसून येते.

राष्ट्रवाद व बहुभाषिक समाज

ज्यावेळी युरोपमध्ये राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा उदय झाला त्यावेळी भाषा हाच त्या कल्पनेचा मुख्य आधार होता. वेगवेगळी भाषा वोलणा-या जमातीची वेगळी राष्ट्रे निर्माण झाली. कारण भाषा हाच राष्ट्रवाद निर्माण होण्याचा आधार होता. त्यामुळे भाषेच्या आधारावर युरोपात राष्ट्रे निर्माण झाली आहेत. राष्ट्रवाद म्हणजे एकतेची भावना असते याचे वर्णन करताना प्रा. राम जोशी यांच्या मते, “एकाच भूप्रदेशात राहणा-या लोकांमध्ये कालांतराने सामूहिक जीवनाचे व आकांक्षाचे ऐक्य निर्माण होते तसेच त्यांना इतरांहून आपण

निराळे आहेत याची जाणीव होऊ लागते. अंतर्गत ऐक्याची भावना व इतरापेक्षा वेगळेपणाची जाणीव या राष्ट्रवादाच्या दोन महत्वाच्या प्रेरणा आहेत. ”^{५५} या प्रेरणेतून राष्ट्रवाद पसरत असतो आणि तीव्र बनतो .

राष्ट्रवाद ही आधुनिक कल्पना असून ती युरोपमध्ये उदयास आली .त्याच्या उदयाची दोन कारणे आहेत पहिला; कॉन्स्टाटिनोपस तुर्कानी युरोप ताव्यात घेतल्यामुळे तेथील विद्वान युरोपातील निरनिराळ्या शहरात पसरले .त्यामधून युरोपात नवविचारांना चालना मिळाली आणि दुसरा प्रवाह; तुर्कीसाम्राज्याकडून राजकीय पराभव पत्करण्याच्या जाणिवेचा आहे या दोन्ही प्रवाहाचे दुरगामी परिणाम युरोपातील प्रवोधनयुगावर आणि औद्योगिक क्रांतीच्या विचारवर झालेले आहे . त्यामधूनच युरोपीय राष्ट्रवादाची प्रणाली उदयास आली आहे .

औद्योगिक क्रांतीमुळे युरोपातील देशादेशात व्यापारी आणि आर्थिक स्पर्धा सुरू झाली . याचे परिणाम तेथील राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संकल्पनेवर झाले . युरोपातील देशांना आपल्या देशातील सर्व जनतेची उर्जा या नव्या वाजारपेठीय स्पर्धेसाठी एककेंद्रीय होणे आवश्यक होते .त्यासाठी आपल्या देशातील जनतेमधील वांशिक, धार्मिक, सामाजिक भेद दूर करून तिच्या एकजिनसीकरणाची गरज असते . परंतू युरोपातील राष्ट्रांमध्ये वांशिक, धार्मिक, सामाजिक भेद व सामाजिक विविधता मोठ्या पमाणात नव्हती .त्यामुळे युरोपात राष्ट्रवाद विकसित झालेला आढळतो.

भाषा व राष्ट्रवादाचे संबधाबद्दल रूडॉल्फ रॉकरनी भाषिक समानता हे राष्ट्रवादाचे एक प्रमुख गमक समजले जाते असे सांगून पुढे म्हणतात, “विस्कळीत होऊ पाहणा-या कोणत्याही मानवी समूहाला निगडीत राखण्यासाठी एका भाषेचा बंध उपयोगी पडतो . यामुळेच आजपर्यंतच्या इतिहासात अनेक देशातील राष्ट्रांनी आपल्या राष्ट्रीय पुर्नस्थापनेच्या प्रयत्नात भाषेने वजावलेल्या कामगिरीचे वेळोवेळी गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे .”^{५६} त्यामुळे युरोपातील एकजिनसी समाजामध्ये राष्ट्रवादाच्या संकल्पनेत भाषिक एकजिनसीपणाला जास्त महत्वाचे स्थान देण्यात आले आहे .

दुस-या महायुद्धानंतर युरोपमधील राष्ट्रवादाचा विचार आशिया, आफ्रिका खंडात पसरू लागला कारण त्या खंडातील गुलाम देशांना सुध्दा स्वतःची राजकीय मांडणी राष्ट्राच्या स्वरूपात करणे अपरिहार्य बनले होते पण तेथील समाज हे बहुसांस्कृतिक, बहुजिनसी, बहुधार्मिक व बहुभाषिक समाज होते . त्यामुळे युरोपचा राष्ट्रवाद डोळयासमोर ठेवून राष्ट्रनिर्मिती करणे शक्य नव्हते . प्रा .राम जोशीच्या मते, “ भाषा,

वंश, भुप्रदेश या महत्वाच्या गोष्टी असल्या तरी त्यामुळे एक राष्ट्रीयत्वाची जाणीव निर्माण होतेच असे नाही . या उलट प्रवळ इच्छाशक्तीच्या जोरावर अनेक प्रकारचे सांस्कृतिक, धार्मिक, वांशिक भेद असून ही एकता टिकविता येते .”^७ अशारीतीने आधुनिक राष्ट्रवादात भाषा हे राष्ट्रीय एकतेची जाणीव निर्माण करणारा घटक नसून अनेक घटकांपैकी एक घटक आहे .

रुडॉल्फ रॉकरच्या मते, “राष्ट्रवादयाचा एक प्रमुख आग्रह असा असतो की, राष्ट्र हे एका अचल अविनाशी स्वरूपाच्या आंतरिक एकत्वाचा अविष्कार असते .”^८ अशारीतीने एकजिनसीपणा असावे असा विचार आधुनिक राष्ट्रवादात आहे . आजच्या समाजामध्ये अनेक भाषा समूह आहेत प्रत्येक भाषा समूहांना आपल्या भाषेची अस्मिता असून आपला वेगळी राज्य असावे असे वाटते . प्रा . दि . के . वेडेकराच्या मते, “प्रत्यक्षात मात्र अशी एकमेव भाषा वोलणारा समूह कोठेच नाही . अगदी जंगलत राहाणा-या मानवसमूहाच्या वावतीत ही असे आढळून आले आहे की, त्याचा अन्य भाषा वोलणा-या समूहाशी संवध आलेला असतो .”^९ त्यामुळे भाषेच्या आधारावर राज्याची निर्मिती करणे अवघड होऊन वसते . तरीसुद्धा राष्ट्रवादामध्ये भाषिक समूहाच्या भावना तीव्र होताना दिसून येतात असे असून ही आज आशिया, आफ्रिका खंडातील बहुभाषिक समाजामध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना असून ती एकसंधरीतीने कार्यरत आहेत .

आजपर्यंत झालेले संशोधन

Kuber W.N.: Dr.Ambedkar –Acritical Study

या ग्रथात ‘भाषिक राज्य’ या प्रकरणामध्ये कुबेर यांनी डॉ . आंबेडकरांच्या भाषिक राज्यासंबंधीच्या भूमिकेचा परामर्श घेतला आहे . डॉ . आंबेडकरांनी भारतीय संघराज्याच्या एकात्मतेविषयी चिंतन केले . केवळ भाषेच्या आधारावर राज्याची निर्मिती केल्यामुळे प्रांतिक राष्ट्रवाद जोपासला जाऊ शकतो असे होऊ नये म्हणून डॉ . आंबेडकरांनी हिंदी ही भाषा व्हावी असे सुचविले . परंतु त्या वरोवर इंग्रजीचे महत्व ही डॉ . आंबेडकरांनी प्रतिपादित केले . डॉ . आंबेडकरांच्या मते, एक राज्य, एक भाषा हे तत्व अंमलात आणताना एका भाषेची दोन राज्ये किंवा अनेक राज्य स्विकारणे अधिक श्रेयस्कर होते . त्यांच्या मते, राज्य पुनर्रचनेमध्ये भाषा हे तत्व महत्वाचे नसून त्यांच्या मते राज्यामध्ये समतोल राखणे अधिक महत्वाचे आहे . डॉ . आंबेडकरांच्या मते, भाषावार प्रांतरचनेमुळे जातीव्यवस्था अधिक टोकदार होऊ शकते . त्या त्या राज्यातील अल्पसंख्याक जातीची दडपणूक होऊ शकते . जेवढे राज्य मोठे तेवढी अल्पसंख्याकांची

वहुसंख्याकाकडून दडपणूक अधिक, डॉ. आंबेडकरांनी अल्पसंख्याकांच्या सुरक्षिततेमाठी लहान राज्यांची संकल्पना मांडतात. संघराज्याची निर्मिती करताना चार तत्वाचा विचार केला जावा असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात. १. कार्यक्षम प्रशासन २. त्या त्या प्रदेशामधील गरजा ३. त्या त्या प्रदेशातील लोकांच्या भावना ४. वहुसंख्याक आणि अल्पसंख्याक यांचे प्रमाण. डॉ. कुवेरांनी प्रस्तुत प्रकरणात डॉ. आंबेडकरांच्या भाषिक राज्यासंबंधी भूमिकेचा केवळ उहापोह केला आहे.

Phadake Y.D.: Politics and Language

प्रस्तुत ग्रंथामध्ये लेखकांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, तिचे विविध टप्पे आणि महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती याचे विश्लेषण केले आहे. वास्तविकतः काँग्रेसचे भाषावार प्रांतरचना हे धोरण स्वातंत्र्यानंतर भाषावार प्रांतरचनेच्या तत्वानुसार राज्यपुनर्रचना होईल असे अपेक्षित होते. परंतू तसे झाले नाही. श्री. पोड्डी रामूलूच्या वलिदानानंतर काँग्रेसने भाषावार प्रांतरचनेचे तत्व स्विकारले आणि राज्यपुनर्रचना आयोगाची स्थापना केली. परंतू त्यातून मराठी भाषिकांचे स्वतंत्र राज्य निर्माण झाले नाही. मराठी व गुजराती भाषिकांचे द्विभाषिक राज्य निर्माण झाले. महाराष्ट्रातील काँग्रेसने मराठी भाषिकांच्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या संकल्पनेतून स्वतःला लांब ठेवले. परंतू मराठी भाषिकांची स्वतंत्र मराठी राज्याची तीव्र भावना होती. ही भावना लक्षात घेऊन महाराष्ट्रातील विरोधी पक्ष एकत्र आले आणि त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला प्रारंभ केला. १९५७ च्या निवडणूकीत मराठी भाषिक प्रदेशात काँग्रेसला पराभव सहन करावा लागला. त्या नंतरच्या पोटनिवडणूकीत मुंबई आणि मराठवाडा येथे ही काँग्रेसला पराभव पत्कारावा लागला आणि अंतिमतः काँग्रेसला येऊ घातलेल्या निवडणूकीत पराभव पत्कारावा लागेल हे लक्षात घेऊन काँग्रेस हायकमांडने महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीला मान्यता दिली. डॉ. फडके यांच्या मते काँग्रेस हायकमांडने महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती मराठी भाषिकांच्या भावना लक्षात घेऊन केली नाही तर निवडणूकीवर डोळा ठेवून केली. महाराष्ट्र, कर्नाटक सीमाप्रश्न आजही प्रलंबित आहे. यावरूनच काँग्रेस हायकमांडने महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीसंबंधी किती गंभीर होते हे लक्षात येते असे डॉ. फडके यांनी प्रतिपादन केले आहे.

Chousalkar A.S.: Ambedkar on Linguistic States- A Critical Study

प्रस्तुत लेख हा Patil V.T. यांनी संपादित केलेल्या Studies in Ambedkar य पुस्तकातील आहे. या लेखामध्ये लेखकाने भाषावार प्रांतरचनेबद्दलच्या डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा परामर्श घेतलेला

आहे. डॉ. आंबेडकरांनी असा मुद्दा मांडला होता की, भाषिक राज्याची निर्मिती झाली तर आपोआपच वरचढ जातीचे वर्चस्व निर्माण होईल. त्यासाठी वरचढ जातीचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी मोठ्या राज्याची विभागणी करून दोन किंवा तीन राज्ये निर्माण करावीत असे सुचविले. डॉ. अशोक चौसाळकरांच्या मते, भाषावार प्रांतरचना निर्माण केल्यामुळे भारतीय संघराज्य व्यवस्था अंखड राहून घटकराज्ये एकसंध राहतीलच असे नाही, हे डॉ. आंबेडकरांचे मत योग्यच आहे. कारण सद्यःपरिस्थितीत आंध्रमधील तेलगंगा महाराष्ट्रातील विदर्भ आणि मराठवाडा यांच्याकडून प्रादेशिक असमतोलाच्या आधारावर निर्माण झालेला असंतोष वेळोवेळी व्यक्त होतो. एकाच भाषिक राज्यामध्ये ही आर्थिक मागासलेपणाच्या आधारावर वेगळेपणाची भावना आणि स्वतंत्र राज्याची मागणी निर्माण होत आहे. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी सुचविलेले एकाच भाषिक समूहाची दोन तीन राज्ये झाली तरी चालतील, परंतु सर्वांचा समतोल विकास झाला पाहिजे हे म्हणणे योग्य आहे असा निष्कर्ष डॉ. अशोक चौसाळकरांनी काढला आहे.

Sarangi Asha: Ambedkar and the Linguistic States : A Case of Maharashtra

आशा सारंगी यांचा EPW January, 2006 मध्ये प्रस्तुत लेख प्रसिध्द झाला आहे. या लेखामध्ये लेखीकेने महाराष्ट्राच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांचे भाषावार प्रांतरचनेविषयीचे विचार अभ्यासले आहेत. लेखिकेच्या मते, डॉ. आंबेडकरांचे भाषावार प्रांतरचनेचे विचार त्यांच्या लोकशाही मुल्यांशी सुसंगत आहेत. भाषावार प्रांतरचना करताना राज्य आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्हावीत, राजकीयदृष्ट्या स्थिर व्हावीत असे प्रतिपादन डॉ. आंबेडकरांनी केले आहे. भाषावार प्रांतरचनेमुळे जातीचे विभाजन अधिक टोकदार होईल आणि अल्पसंख्यांकावर अन्याय होईल असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत होते. हे टाळण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी लहान राज्याची संकल्पना मांडली आणि एक भाषा, एक राज्य या तत्वाऐवजी एक राज्य, हे तत्व प्रतिपादित केले. परंतु लेखीकेने असा आक्षेप घेतला आहे की, जात भाषेची उतरंड ही परस्परांना पूरक कशी असते या प्रश्नाला डॉ. आंबेडकरांनी स्पर्श केलेला नाही. त्याचप्रमाणे डॉ. आंबेडकरांच्या प्रतिपादनातून एक भाषा ही हिंदी असो किंवा इंग्रजी सांस्कृतिक ऐक्य कशी निर्माण करू शकते यावद्दल प्रतिपादन केलेले नाही. परंतु डॉ. आंबेडकरांनी महाराष्ट्राच्या संदर्भात केलेले प्रतिपादन आणि लहान

राज्याची संकल्पना मध्यकाळात विशेषतः जेव्हा अनेक प्रादेशिक म्वाय्यलेच्या चळवळी निर्माण होत आहेत त्या काळात अधिक उपयुक्त ठरतात .

फडके य . दि . विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र खंड सातवा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ १९४८ ते जानेवारी १९५६,

प्रस्तुत ग्रंथामध्ये लेखकाने १९४८ ते १९५६ या कालखंडात मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र या एक भाषीय घटकराज्याच्या निर्मितीसाठी मराठी भाषिकांनी केलेले आंदोलन, त्याचप्रमाणे राज्य पुनर्रचना आयोगाची महाराष्ट्रावद्दलची भूमिका इत्यदीचे विश्लेषण केले आहे . त्याचबरोबर संयुक्त महाराष्ट्र परिषद १९४८ ते १९५६ या काळातील भाषावर प्रांतरचना आणि संविधानसभेत झालेले निर्णय, यावद्दल महात्मा गांधीचे मत, दार कमिशनने केलेल्या शिफारशी, संयुक्त महाराष्ट्रपरिषदेचे अधिवेशनात घेतलेले निर्णय, ज . व . प . समितीचा अहवाल, त्यावद्दल महाराष्ट्रातील तीव्र प्रतिक्रिया इ . गोष्टींचे विश्लेषण केले आहे . त्या काळातील यशवंतराव चव्हाणांची भूमिका, आंध्रातील आंदोलन, कॉ . डांगे, शंकरराव देव यांची भूमिका काय होती . नागपूर करार यासंबंधीही विश्लेषण करण्यात आले आहे . राज्य पुनर्रचना आयोगाच्या शिफारशी, त्याचरील धनंजय गाडगीळ यांनी लेलेल्या टिका, त्यानंतर मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्रासठी रक्तरंजित घडलेल्या घटना, त्याला लागलेले हिंसक वळण इ . घटनांचा समावेश केला आहे .

समस्या विधान

भारताने १९५६ च्या कायद्यानुसार भाषावर प्रांतरचनेच्या आधारे संघराज्याची स्थापना झाली . त्यानंतरही संघराज्याचा विकास याच तत्वाच्या आधारे झाला . परंतु २००० साली तीन घटकराज्ये निर्माण होण्याच्या वेळी भाषावार प्रांतरचनेची संकल्पना मागे पडली . विविध घटकराज्यामध्ये आर्थिक मागासलेपणाच्या मुद्यावर स्वतंत्र राज्याची मागणी पुढे येत होती . त्यातूनच झारखंड, उत्तरांचल, छत्तीसगड या राज्याची निर्मिती झाली . तेलगणा व विदर्भ राज्याची मागणीही त्याच तत्वावर हेत आहे .

डॉ . आंबेडकरांनी एकाच भाषिक समूहाची दोन किंवा तीन राज्ये करावीत, परंतु ती करताना त्याचा समतोल विकास केला जावा अशी भूमिका मांडली . डॉ . आंबेडकरांची ही भूमिका आजच्या संदर्भात अधिक औचित्यपूर्ण ठरत आहेत . आज संघराज्य एकात्मतेपुढे भाषिक आणि प्रादेशिक अस्मितेने आव्हान निर्माण केले आहे . या पार्श्वभूमीवर संघराज्याची एकात्मता टिकविताना राज्याची राज्याची पुनर्रचना कशी करावी

त्यात अल्पसंख्यांक भरडले जाऊ नयेत म्हणून कोणती काळजी घ्यावी .यासंबंधी डॉ .आंबेडकरांचे विचार अतिशय महत्वाचे आहेत .ते अभ्यासणे आजच्या काळात उपयुक्त ठरू शकतील .

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) आज संघराज्यापुढे प्रादेशिक अस्मितेतून व भाषावादातून कोणत्या प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत त्याचा अभ्यास करणे .
- 2) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांचे भाषावार प्रांतरचेविषयीचे विचार अभ्यासणे .
- 3) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांची महाराष्ट्रावद्दलची भूमिका तपासणे व सद्यःकालीन परिस्थितीचा आढावा घेणे .
- 4) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांचे भाषावार प्रांतरचनेसंबंधी विचारांचे सद्यःकालीन औचित्य तपासणे .

विषयाचे महत्व

आज भारतीय संघराज्य एकामतेपुढे भाषावाद व प्रादेशिकवादाने आव्हाने निर्माण केली आहेत .त्यामुळे भारतीय संघराज्य टिकून राहणार का?हा प्रश्न उपस्थित होत आहे . प्रादेशिक अस्मितेतून अनेक राज्यांमध्ये परप्रांतियांवर हल्ले होत आहेत . त्यामुळे सार्वजनिक मालमत्तेचे नुकसान होऊन मानवी जीवन धोक्यात येत आहे . भारतीय संघराज्याच्या एकामतेलाही त्यामुळे आव्हान मिळत आहे .या गोष्टींवर उपाययोजना करण्यासाठी डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भाषावार प्रांतरचनेविषयी विचारांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे . डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, स्त्रीविषयक विचारांच्या संदर्भात संशोधन झाले आहे .परंतु त्याच्या भाषावार प्रांतरचनेविषयीच्या विचारांचा फारसा अभ्यास झाला नाही तरी तो होणे महत्वाचे आहे .

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत प्रबंधाच्या संशोधनासाठी ऐतिहासिक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे . डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतः लिहिलेली पुस्तके व राज्य पुनर्रचना आयोगाचा अहवाल या प्राथमिक स्रोतांचा आणि डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारावर लिहिलेली पुस्तके, काही लेख, विविध वृत्तपत्रातील अग्रलेख,वातम्या विविध मासिके पाक्षिके इ.दुय्यम स्रोत या दोन्ही स्रोतांचा वापर केला गेला

आहे . त्याचवेगवेर सद्यकालीन मंदर्भात मांडणी करताना वर्णनात्मक पद्धतीचा ख्विकार केला गेला आहे आणि डॉ .वावासाहेव आंवेडकरांच्या विचारात आजच्या भारतीय संघराज्यापुढे निर्माण झालेल्या प्रादेशिकवादाच्या आणि भाषिकवादाच्या समस्यावर उपाय शोधण्यासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचाही वापर केला गेला आहे . डॉ .वावासाहेव आंवेडकरांचे विचार सद्यकाळातील सामाजिक राजकीय परस्थितीमध्ये किती उपयुक्त/महत्वाचे आहे हे विश्लेषण करताना गुणात्मक पद्धतीचा ख्विकार केला गेला आहे . डॉ .वावासाहेव आंवेडकरांनी मांडलेल्या विचारांचे महत्त्व काय आहे याचे विश्लेषण करून टिकात्मक व तर्कशुद्ध असे विवेचन केले गेले आहे .

प्रकरण योजना

प्रस्तूत लघूशोधनिबंध पुढील सहा प्रकरणात विभागलेले आहे .

प्रकरण पहिले: प्रस्तावना

प्रस्तूत प्रकरणामध्ये भारतीय संघराज्यामध्ये भारतीय भाषाविषयक विकास कसा झाला, व्यवहारातील भाषेचा महत्त्व, भाषा आणि राज्यातील संवध आणि बहुभाषिक समाजामध्ये राष्ट्रवाद कसा प्रस्थापित होतो याचा अभ्यास केला आहे .

प्रकरण दुसरे: भाषावार प्रांतरचनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

या प्रकरणामध्ये भाषावार प्रांतरचनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करताना स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भाषा कशी विकसित झाली . भारतातील भाषिक गटांचा उदय व विकास कसा झाला, इंग्रजांच्या राजवट व राज्यांची निर्मिती कोणत्या आधारवार झाली इत्यादीचा आढावा घेतला आहे .

भाषावार प्रांतरचनेचा अर्थ आणि स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील भाषावार प्रांतरचनेवद्दल असलेली काँग्रेसची भूमिका कशी राहिली त्यानंतर भारतीय संघराज्याची निर्मिती कशी झाली, भाषावार प्रांतरचनेची गरज का निर्माण झाली व त्यासाठी केंद्र सरकारनी वेगवेगळेजे आयोग नेमले त्याच्या शिफारशी इ . घटकांचा अभ्यास केला आहे .

प्रकरण तिसरे: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे भाषावार प्रांतरचनेविषयीचे विचार

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे भाषावार प्रांतरचनेवद्दल एक राज्य, एक भाषा या तत्वाचा व आर्थिक दृष्टीकोनातून त्यांनी मांडलेली भूमिकेचे सविस्तरीत्या विवेचन केले आहे .

प्रकरण चौथे: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे महाराष्ट्राबद्दलचे विचार

या प्रकरणामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संयुक्त महाराष्ट्रावद्दल वेळोवेळी परिस्थितीनुसार बदललेल्या भूमिकेचे परामर्श घेतले आहे .

प्रकरण पाचवे: भाषावार प्रांतरचना: महाराष्ट्रातील सद्यकालीन परिस्थिती

या प्रकरणामध्ये संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, महाराष्ट्रामध्ये मुंबईतील मराठी अमराठी संघर्षाचा प्रश्न व विदर्भाचा विकासाचा प्रश्न कशारीतीने उफाळून पुढे येतो आणि स्वतंत्रराज्याची मागणी होते या घटनांचा आढावा घेतला आहे .

प्रकरण सहावे: निष्कर्ष

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये शोधप्रबंधात घेण्यात येणा-या सर्व प्रकरणाचे थोडक्यात स्वरूप स्पष्ट करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे भाषावार प्रांतरचनेवरील विचाराचे आजच्या परिस्थितीचा दृष्टीकोनातून मूल्यमापन केले आहे .

संदर्भ सूची:

- १ सराफ रा. सी. ,भाषा, मातृभाषा आणि परभाषा, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९७२, पृ-१८
- २ जोशी राम, राज्यांची पुनर्रचना आणि भाषा, नवभारत, ऑक्टो .नोव्हे .१९५६, अंक १, पृ. ३० व ३१
- ३ मुलभा वत्से, (संपादक), गाडगीळ ध.रा. लेखसंग्रह खंड १, गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे, १९७३, पृ. ४३४ व ४३५
- ४ जोशी राम, राज्यांची पुनर्रचना आणि भाषा, नवभारत, ऑक्टो .नोव्हे .१९५६, अंक १, पृ. ३५
- ५ कित्ता, पृ. ३०
- ६ रूडॉल्फ रॉकर, भाषा आणि राष्ट्रतत्व, नवभारत, ऑक्टो .नोव्हे .१९५६ अंक १ पृ. ९
- ७ जोशी राम, राज्यांची पुनर्रचना आणि भाषा, नवभारत, ऑक्टो .नोव्हे .१९५६, अंक १ पृ. ३५
- ८ रूडॉल्फ रॉकर, भाषा आणि राष्ट्रतत्व, नवभारत, ऑक्टो .नोव्हे .१९५६, अंक १, पृ. १३ व १४
- ९ वेडेकर दि.के. सरदार गं.वा. (संपादक), संक्रमणकालातील आव्हाने, भाषिक प्रश्न, लोखंडे प्रकाशन, पुणे, १९६६, पृ. १७९ व १८०